

ПРО КРАЄЗНАВСТВО І МОРСЬКЕ ЗНАМЕНО ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

В статті висвітлюються окремі фрагменти історії прапорів, під якими плавали морями, ходили військовими морськими походами запорозькі козаки.

Ключові слова: флот, козацька галера, чайка, клейноди, козацькі і січові прапори, морські корогви, вітрила.

Історія краю або краєзнавство є одним із найцікавіших напрямків сучасної науки. І обумовлено це тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася і живе, що було до неї, як ці люди жили, що переживали, з якими труднощами стикалися, як їх переборювали; а ще їх побут, одяг, свята і будні, і, зазвичай, цікавить їх воєнне мистецтво, зокрема, морська вправність-словом, вся різнобарвна палітра життя.

Відповісти на всі ці питання і покликана історична наука. Де була перша столиця України? Кам'янське городище в V-III ст. до н.е. (нині Кам'янка-Дніпровська Запорізької області). Хто приручив уперше в Європі дикого коня? Мешканці Середнього Подніпров'я і Північного Причорномор'я, наші з вами предки, у IV тисячоліття до н.е. Хто відбив перший завойовницький похід на землі України? Хіба не наші попередники-скіфи в IV сторіччі до н.е.?! Ким була написана перша конституція в Європі? Українськими козаками, запорожцем П. Орликом в 1710 році. Де у феодальній Європі довше всього зберігалось народовладдя? В Україні, в Запорозжжі. Чиї збройні сили були кращими в Європі в XVI-XVII ст.? Запорозької Січі. Чому з V- VI ст. Чорне море звалось «Руським морем»? Бо ним плавали тільки руси, наші предки, володіючи вищим на той час морським мистецтвом. І ходили вони під знаменами (прапорами). Під якими – розповімо в цьому фрагменті [1, с. 6-9], бо до цього часу дуже мало наукових розвідок з цієї проблеми. Дізнавшись про все це та ін., мешканець нашого краю відчуває справжню

гордість. Ось на якій землі він живе. Ось на кого повинен він рівнятися у своєму житті.

У тоталітарній державі не до двору приходилися ідеї свободоловства і демократії, які сповідували запорозькі козаки. Тому й «стиралось» все це з пам'яті народної. А було що берегти і вивчати: «Перша народна республіка в Європі» (К. Маркс) – така оцінка діяльності наших предків – запорозьких козаків, освічених людей. Перші фермери у Європі – знову ж запорожці, котрі розвивали своє землеробство на своїх «зимівниках». Саме через високо розвинуте господарство вони вперше в Європі ввели у себе елементи статистики і охорони довкілля. А ще були козацькі військові та морські походи під прославленими, овіяними славою знаменами.

І де ж усе це відбувалося? В центрі феодальної Європи, коли на Україну, Запорозжжя повільно, але неухильно і методично насувалася всім своїм колонізаторським єством бюрократична машина Російської імперії, коли народи Франції та майбутніх Сполучених Штатів Америки тільки готувалися до боротьби за права людини. А в Запорозькій Січі вже були демократичні порядки – виборність старшин та їх підзвітність, кожен козак мав право голосу. Тобто те, що в Європі утвердиться лише в майбутньому, XIX столітті.

Час все і всіх розставляє на свої місця. Тому, незважаючи на перепони і замовчування, вертаємося ми до своїх витоків, з сердечністю і теплом згадуючи всіх людей трудового і ратного подвигу, істинних патріотів і борців за українську землю, всіх тих, хто любить рідний край, знає його історію і цікавиться нею,

безкорисливо і невпинно, краплина за краплиною, збирає відомості про події сивої давнини [2, с. 5-10].

Скресало літо 1792 року. Здавалося, що вже все було злагоджено в дорогу, але сивовусий отаман чомусь зволікав вирушати. Хвилі гойдали козацькі чайки біля берегів, а запорожці то сиділи в затінку верб, то юрмилися купками й про щось неквапно розмовляли, спостерігаючи за флотилією. Ніхто не наслідивався озватися до сивовусого, що насуплено ступав берегом. Чого чекає? – дивувалися запорожці.

Зненацька замиготіли в степу вершники, закурився шлях, отаман стрепенувся, очі його заіскрилися. Видно стало, що він дожидається саме цих верхівців. На чорногривих конях підлетіли молоді козаки-чорноморці і, спішившись, урочисто передали отаману щось загорнуте у чохол. Старий козарлюга-запорожець зняв чохол – і серпневий вітер затріпотів морським знаменом, яке чимало з них бачили те на Січі до її знищення.

У центрі стягу красувалася двопалубна козацька галера з двома рядами отворів, із яких визирали жерла гармат. На палубі стояли козаки. А над ними вітер напинав вітрила. Ліворуч над галерою-архангел Михаїл із мечем у зеленому одязі й червоних чоботах. Праворуч – Ісус Христос у багрянці, оточений шестикутними зорями. Син Божий благословляв козаків.

Переселенці на Кубань побачили морське знамено, і над берегом пронісся гомін. Ось чому зволікав отаман: на нові землі, на Кубань він вирішив взяти і копію знаменитого морського стягу запорожців, яке з іншими клейнодами після зруйнування Січі було забране Потьомкіним-Нечосою. Там, на Кубанській землі, прапор нагадуватиме їм і дітям їхнім рідну землю, Дніпро, славні діла прадідів.

25 серпня 1792 р. козацька флотилія опинилася на березі річки Кубані. І на нову землю ступив козак із прапором. На тому самому місці в 1911 р. за проектом художника П. Косолапа було встановлено пам'ятник – бронзову скульптуру запорозького козака зі знаменом в руках. Очевидно, що саме з цією флотилією, а, можливо, й з новою валкою переселенців, морське знамено й потрапило на Кубань. А зберігали козаки ту дорогоцінну реліквію в церкві [3, с. 111-112].

Уже в 20-х роках ХХ ст. почалося у нас, як відомо, масове закриття церковних храмів, варварське нищення святинь... Проте доля була милостивою до козацького прапора. Зрештою, знамено потрапило в один із історико-краєзнавчих музеїв Кубанського краю. І хоч лежало там занедбане, недоглянуте, та все ж збереглося.

13 серпня 1950 року під час відрядження наукові працівники Львівського державного історичного музею В. Мініч-Ковбасін та І. Величко таки вмовили своїх колег передати прапор до історичного музею міста Лева. Про першого нічого достеменно невідомо, хоч і йому повинні бути вдячними, що один із вітчизняних музеїв став володарем такого унікального експонату. Щодо Івана Леонтійовича Величка, який працював у відділі історії України феодальної доби музею, то він пізніше опублікував статтю про морське знамено в одному з республіканських видань [4, с. 31-38]. Однак цієї проблеми ще раніше торкався Д. І. Яворницький [5, с. 229-232]. М. Макаренко у 1924 р. фахово описав оригінал козацького морського знамена. Вочевидь, він був серед окремих дослідників, які востаннє бачили цей оригінал. Згодом він пропав безвісти, а копія з нього, виготовлена у тому ж столітті, стала тим єдиним, що залишилося від козацької святині.

Ще років дев'яносто тому у відділі середньовіччя і доби відродження Санкт-Петербурзького Ермітажу було чимало українських клейнод, переданих туди з колишнього Царськосельського Арсеналу, при створенні названого відділу. Як писав М. Макаренко, «Тут переховуються чудові корогви з останніх часів Запорожжя, українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своїм історичним значенням, а іноді й художньою роботою особливо визначається велика збірка корогв, яка гарно збереглася і дійшла до нашого часу. Великих і малих, різної форми корогв тут чотирнадцять».

Встановлено, що інвентарями зафіксовано передачу клейнод до Арсеналу після кончини вдови управителя князя Г.О. Потьомкіна в 1829 р. Знайдені вони були на горищі будинку вдови. Водночас ім'я її, місце будинку, за яких обставин вони потрапили до неї, як були затим виявлені,

невідомо. Можливо, до вдови корогви потрапили випадково, припускав М. Макаренко, після смерті «вельможного». А в нього опинилися після знищення Запорозької Січі. Дослідник датував їх походження XVIII століттям, належали вони Війську Запорозькому, а також куреням.

Значна історична їхня цінність, написані на них імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів, писарів, художні особливості корогв змушували як дослідників минулого, так і сучасників детальніше зупинитися на них, подати конкретний опис цих реліквій, що чекають свого часу, коли, можливо, знову побачать береги рідного Дніпра.

Так, найкращий каталог по Ермітажу («Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. – Ч. 1. Собрание оружия. Составитель Э. Ленц. – Спб., 1908») подає такий опис оригіналу морського знамена XVIII століття: «Корогва великих розмірів прямокутна, зшита по горизонталі з трьох великих полотниць червоного шовку. Навкруги її, по краях – напис золотими великими літерами з чорними контурами: «Сіє знамя в Войско єя императорскаго величества запорожское низовое здьмено кошитою пьхоти воюющей тогожь войска по Черном морю також по рькам Днепру и Дунаю». Посередині корогви намальована олійними фарбами велика галера із запорожцями. Далі подано детальний опис запорожців.

Стосовно корогв М. Макаренко проходить до цікавих висновків: вони мають велике значення в історії культурного життя України не тільки як пам'ятники військового ритуалу й побуту, а й висвітлюють невідомі сторінки минулого вільного Запоріжжя. Водночас свідчать, по-перше, про розвинуте малярство в ньому, що користувалося тут неабиякою пошаною. Прикладом останньої може бути морський прапор XVIII ст. (називає його – R 18). На цій корогві зображені портретні постаті старшин, намальовані індивідуальні риси та ін. По-друге, вважав дослідник, корогви є корисними для «убрання цих недавніх, але забутих часів нашої історії».

До речі, запорозькі клейноди з Ермітажу використовував Ілля Репін у роботі над своїм відомим твором «Запорозьці пишуть листа турецькому султанові». На одній із корогв

зроблено такий напис: «Справлень Войска запорожского низового за господина атамана кошевого Петра Калнишевского судьи войскового Николая Тимофьева, писара Ивана Глобы, асаула Софрония Чорного, 1771 году, месяца июня». Тож, вважаємо, усі ці люди неодмінно не тільки бачили оригінальне морське знамено, але й, очевидно, ходили в походи під ним.

Копія морської корогви експонувалась у Львівському історичному музеї, однак після низькоякісної реставрації в Москві полотно потріскалося, фарби вицвіли, одним словом, дійшла до критичного стану. Проте і за цих обставин вчувався запах кубанських степів, плывла флотилія з переселенцями, а попереду на чайці майоріло морське знамено. Зображення на прапорі ідентичні з наведеними у каталозі імператорського Ермітажу. Хоч після згадуваної реставрації в Москві місцями вони пробивалися зі зворотнього боку. Там було намальовано двоголового орла Російської імперії, під ним – рицарські панцирі, три щити, дві булави, п'ять гармат, шість сурм, дванадцять прапорів, два барабани, шаблі. Зверху з обох боків у жовтому одязі сурмлять ангели.

Опис ідентичного прапора знайшов І. Величко у каталозі «Українські старожитності в колекції В. В. Тарновського», виданому в Києві 1898 року, під час дослідження морського прапора. Наприкінці каталогу була примітка: «Точна копія із прапора, що зберігається разом із запорозькими значками в Ермітажі у Петербурзі». Іван Величко, дослідник копії оригінального прапора, запитував у своїй статті: де ж знаходиться оригінал прапора, описаний у каталозі Н. Ленца і в статті М. Макаренка, про який згадується і в каталозі В. Тарновського. Зрештою, у липні 1959 р. він одержав відповідь з Ермітажу його старшого наукового працівника, зберігача фонду прапорів К. Мамаєва. У ній, зокрема, йшлося, що запорозькі знамена передані у 20-ті роки в Україну, зокрема в київські музеї, нас, мовляв, також цікавить доля запорозьких знамен після передачі їх з Ермітажу.

Принадно нагадаємо, що ще в листопаді 1917 р. Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалила постанову про передачу українському народові забраних у нього царизмом національних реліквій: клейнод,

прапорів, гармат, булав та ін. Затим Центральна Рада начебто досягла домовленостей про повернення національних святинь та цінностей. Згодом дістали поширення твердження, що громадянська війна, мовляв, перешкодила реалізації прийнятих рішень і домовленостей. При цьому всерівно голосливо з північного сходу стверджували, що святині були передані в Україну в 1920-х роках, а під час останньої війни багато цінностей, мовляв, пропало. Серед них і морське козацьке знамено XVIII ст.

Пізніше І. Величко писав: «Що ж до прапора, який зберігається в колекції Львівського державного історичного музею, то, зіставляючи всі наявні дані, ми приходимо до висновку, що цей прапор є однією з копій з оригіналу, можливо, також «точною копією», яка зберігалася в колекції В. Тарновського в Чернігові, де її зараз немає. Про те, що даний прапор не є оригіналом, говорять і такі факти, як наявність одного шва замість двох на оригіналі, згідно з описом Е. Ленца. Значне розходження і в розмірах: копія має 207x157 см, а оригінал – 231x167 см».

Зрозуміло, що дослідники минулого і сучасного слушно вважають, що після втрати оригіналу величезне історичне і художнє значення має ця унікальна копія. У 1959 р. з неї було зроблено копію для Київського державного історичного музею. Як не прикро, саме з неї, а не з оригіналу, було надруковано репродукцію в ілюстрованому додатку «З української старовини» Д.І. Яворницького, перевиданої 1991 року.

Образи козаків минулих часів донесло до нас тонесеньке полотно. Ще в 1924 р. М. Макаренко зауважував, що для корогв використовували тканину високої якості. Тканина однієї з корогв була виготовлена в Китаї, як свідчив напис, на фабриці у XVIII ст. До речі, як відомо, у середині XVIII ст. не тільки вся Західна Європа, але й Росія, як і Україна та Запорозжя, були під великим впливом китайських художніх виробів. Як потрапила на Запоріжжя ця тонка і міцна,

високої якості, тканина, невідомо. Вочевидь, і морський прапор, його копії також були виготовлені з такої тканини.

Якось одна з працівниць Львівського музею 1952 р. Ольга Іванівна Савич бідкалася, що копію морського знамена запорожців треба якомога швидше реставрувати. Але в Україні, мовляв, немає висококваліфікованих працівників такого профілю. Вона підтвердила, що в минулому в музеї було чимало старих синьожовтих прапорів, цілі сейфи з ними, уніформами бійців різних військових формувань різних часів тощо. Як виявилось, все це спалювалось. Нині в актових книгах можна прочитати тільки записи: «Шапки пластові, військові... Тризуб вишитий на синьому тлі... Блуза десятника УСС з сукна сіро-зеленої краски, сукно австрійське... Прапор жовто-блакитний, старий...». Напроти цих записів виведено червоним: «Знищено комісією, акт 314» [6, с. 112-115].

Звичайно, і козацькі, і січові прапори вели наших людей до волі, нагадували їм про наші коріння, витоки, не дозволяли людям втрачати пам'ять. Отож саме тому вони й були небезпечними для тодішньої влади, тому й знищувалися безжально за різними приводами і без них. До «основанія» нищилися усі старожитності, пам'ятки національні, історія наша, серед них і національні прапори. Мабуть, копію морського прапора запорожців врятував від знищення двоголовий орел. Бо перекинчики-комісари, їх підручні боялися посягнути через це на нього, бо дух того орла жив під їхніми шкірянками, що ми, якщо відверто, відчуваємо і дотепер.

Та навіть залишені записи про спалені прапори, інші національні святині і надалі розбуджуватимуть у людей любов до своєї славної минувшини та великих предків. Усе це залишається вартісним і дієвим чинником для вивчення і знання всього про наші старожитності і реліквії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуржій І. Сторінки історії України / І. Гуржій, О. Гуржій, С. Корновенко. – Черкаси: АНТ, 2007. – Вип. 1.
2. Новицький Я. П. Народна пам'ять про козацтво / Я. П. Новицький, А. Л. Сокульський, В. І. Шевченко. – Запоріжжя: Інтербук, Запорізький центр, 1991.

3. Габор В. Морське знамено запорожців / В. Габор // Українська народна енциклопедія. – Львів: Червона калина, 1996.
4. Величко І. Морський прапор запорожців / І. Величко // Архіви України. – 1968. – № 5.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1.
6. Габор В. / В. Габор // Вказана праця.

V. SHKVARETS

ON LOCAL HISTORY AND SEA-BANNERS OF ZAPOROZHYS COSSACKS

This article highlights separate fragments of history sea-banners of Zaporozhyc Cossacks.

Key words: *manire, boat “chaika”, banners of Cossack and Seches, cossachs-banners, seils.*

В.П. ШКВАРЕЦ

О КРАЕВЕДЕНИИ И МОРСКИХ ЗНАМЕНАХ ЗАПОРОЖСКИХ КАЗАКОВ

В статье освещаются отдельные фрагменты истории знамён, под которыми плавали морями, ходили военными морскими походами запорожские казаки.

Ключевые слова: *флаги, казачья галера, чайка, клейноды, казацкие и сечевые флаги, морские хоругвы, паруса.*